

НОВІ ЯВИЩА У ФУНКЦІОНУВАННІ ЄДНАЛЬНИХ
СПОЛУЧНИКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ ПОЧАТКУ ХХІ
СТОЛІТТЯ

Резюме: У статті досліджено зміни у функціонуванні єднальних сполучників в мові української преси та художньої літератури початку ХХІ століття, визначено їхні вторинні семантико-синтаксичні сфери.

Ключові слова: єднальні сполучники, транспозиційна семантико-синтаксична сфера, складносурядні речення, парцельовані конструкції, приєднувальні речення.

У традиційній граматиці здавна виокремлювали семантичну групу єднальних сполучників [10, с.156 – 173; 11, с.15 – 42; 12, с.516 – 519]. Чітко окреслено її і в нових граматичних описах [1]. У складі єднальних сполучників як маркерів єднальних семантико-синтаксичних відношень виділено одиничні *і, й, та* (у функції *і*) та повторювані *і... і, й... й, та... та, ні... ні, ані... ані, ані... ні, ні... ані* [1, с.349].

Функція єднальних сполучників полягає в пов'язуванні однорідних членів речення в простому ускладненому та предикативних частин у складносурядному реченнях, де вони маркують єднальні семантико-синтаксичні відношення [2, с.310].

В українській літературній мові початку ХХІ століття стали помітні зміни у функціонально-стильовому навантаженні деяких єднальних сполучників, спричинені намаганням авторів надати сполучниковій системі української мови самобутнього характеру й відмежуватися від чужомовних впливів, що призводить до звуження рольових параметрів одних єднальних засобів зв'язку на користь інших.

Мета пропонованого дослідження – констатувати зміни у функціонуванні єднальних сполучників у публіцистичному та художньому стилях української літературної мови початку ХХІ століття та простежити межі їхньої міжстильової транспозиції.

Традиційно вважали, що єднальні сполучники **і**, **й** спеціалізуються на вираженні ширшої семантики, ніж **та**, бо вони поєднують однорідні члени речення і предикативні частини, тоді як **та** – переважно однорідні члени речення, і тому він не може замінити їх у всіх властивих позиціях. Крім того, якщо **і**, **й** поширювали на всі стилі української літературної мови, то вживання **та** обмежували мовою фольклору [10, с.156; 11, с.25 – 26].

У 70-х роках ХХ ст. М. Жовтобрюх констатував тенденцію до активізації сполучників **й**, **та** в ролі єднальних і вказував, що ці еквіваленти сполучника **і** стали «надбанням загальнонаціональної літературної мови» [6, с.129]. Наприкінці ХХ – початку ХХІ століть дослідники спостерігають тенденцію до надання переваги у вживанні органічнішому для української мови єднальному сполучникові **та** [5, с. 7 – 8]. І. Завальнюк, аналізуючи синтаксичні конструкції, уживані в мові сучасних засобів масової інформації, також відзначає розширення функціонально-стильових параметрів єднального сполучника **й** [7, с.].

В українській мові сполучник **та** стає активнішим виразником часових семантико-синтаксичних відношень зі значенням одночасності, напр.: *... Саакашвілі... повернувся до своєї країни **та** намагається збудувати там демократію* (УМ, 20.12.08), послідовності дій, процесів і станів (*Уже невдовзі до місцевої міліції звернулося кілька потерпілих, які розповіли, що так званий майстер після замірів рам узяв із кожного завдаток на суму три тисячі гривень **та** зник* (УМ, 16.10.09) та раптовості дій (*Відчинив двері **та** так і застиг на порозі* (В. Терен), тоді як реалізація приєднувального і протиставного семантико-синтаксичних відношень у його функціональному полі посідає друге і третє місце [4, с.211 – 216], напр.: *Це має бути незвичайний об'єкт. Замок! **Та***

неодмінно у старовинному стилі (КВ, 14-20.11.08); *Розпався маєток Томарів, та не закінчився на цьому каврайський зошит* (В. Стадниченко).

Та в ролі засобу поєднання предикативних частин у складносурядному реченні вживають дещо обмеженіше, натомість він розширює свої функціонально-стильові параметри, поєднуючи:

1) двоє бездієслівних речень, маркуючи семантику швидкої зміни подій, напр.: *Василько. А ти за ціп та в клуню* (В. Захарченко); *А хлопчик – за ним, бігцем, через садок – та в картоплю, межею, розорами...* (В. Терен);

2) однорідні члени речення попарно без узагальнювального слова (*Діапазон потреб малого бізнесу та середнього бізнесу в Україні є широким – це придбання комерційної нерухомості, автотранспорту та обладнання, поповнення оборотних коштів та необхідність розвивати нові напрямки* (Ж., 20.11.08);

3) скорочені та повні слова, які мають спільний компонент, щоб уникнути повторів та стисло передати думку (*Фото- та інша інформація... часом докорінно змінювала уявлення астрофізиків про далекі світи* (Науковий світ, 01.12.09) або ж повторювані слова в реченні для особливого увиразнення тривалості процесу чи дії (... *цюк та цюк, лиш кістки довбає, а зітнути не може* (М. Матіос).

На початку ХХІ століття в мові української преси та художньої літератури єднальний сполучник **й** також якісно змінив своє функціональне призначення. Він, як відомо, є фонетичним варіантом єднального сполучника **і**. Його вживають для побудови милозвучної фрази.

На відміну від **та**, **й** активно функціонує як засіб поєднання предикативних частин у складносурядному реченні, маркуючи причиново-наслідкові семантико-синтаксичні відношення (*Тиснув сильніше, й дерево починало гнутися* (В. Шевчук), часову послідовність дій, процесів та станів (*Лише під кінець липня справа потрапила до слідчого управління ГУМВС у Києві, й розпочалося розслідування* (УМ, 15.10.09), семантику несподіваної

зміни подій (*Тремтячими руками відкриваю конверт – й радість моя захолола позавчорашинім приморозком* (УМ, 15.10.09).

Повернення до активного вжитку єднальних сполучників **та, й** спричинює звуження сфери використання єднального **і** передусім як засобу поєднання однорідних членів речення, хоч у сучасній періодиці автори доволі часто залучають до вжитку синтаксичні конструкції, у яких **і** є засобом зв'язку предикативних частин, поєднаних єднальними семантико-синтаксичними відношеннями із згаданими вище часовими та причиново-наслідковими значеннями (... *люди ...теж ставали дивні, і їх теж годі було впізнати* (В. Шевчук); ... *стукаємо до людських сердець – і вони довірливо відкриваються нам* (В. Стадниченко); ...*через кілька днів настало полегшення, і милиці більше не знадобилися* (ДТ, 8-14.11.08); ...*почнуться уроки, і писатимуть учні про те, як відпочивали влітку* (В. Терен); *Ще мить – і вхопить...* (В. Захарченко); *Мама. Попасеш трохи – і додому* (В. Терен).

Сьогодні констатуємо тенденцію до дедалі частішого використання **і** як засобу виокремлення парцелята в простому реченні. Досліджуючи явище парцеляції в мові сучасних засобів масової комунікації, Л.І. Конюхова зазначає, що найбільш активним у поєднанні парцельованої конструкції з попередньою непарцельованою є єднальний сполучник **і** [9, с.58]. Парцеляції підлягають переважно однорідні присудки в простому двоскладному реченні, де єднальний **і** маркує єднальні семантико-синтаксичні відношення зі значенням часової одночасності (пан Возницький. *Мріяв про це. І пізнавав* (УМ, 16.10.09), послідовності дій, процесів та станів (*Потайки пробрався до партизанів. І умовив їх, щоб не влаштовували стрілянину по німцях, в іншому разі наше село буде спалене і вибите* (УМ, 19.07.08), завдяки чому продовжується процес розгортання подій, та однорідні додатки (*На жаль, мої побачення обмежені не мною. І не моїм єпископом* (УМ, 21.01.09).

Сполучники **і, й** також зберігають свої позиції в ролі засобів поєднання парцельованої предикативної частини з попередньою в складносурядному

реченні та вказують на єднальні часові семантико-синтаксичні відношення зі значенням одночасності (*... людина краще пізнає форму і способи життя рослинного світу, процеси, які відбуваються в рослинних організмах. Й водночас саме людина причетна до усвідомленої чи неусвідомленої згуби дерев, кущів, трав* (А. Давидов), послідовності (*Та молода йому [нареченому] заперечила. І тоді повів її Дунай Іванович у чисте поле...* (М. Янко) чи логічного наслідку, що випливає з причини, наявної в першій предикативній частині (*Для реалізації задуманого необхідні немалі кошти. Й тут без допомоги ЄБРР нам ніяк не обійтися* (Місто, 05.10.09). Парцелят, виходячи за межі основного речення, поширює його, продовжує думку, виражену в попередній синтаксичній конструкції, тобто доповнює рематичний компонент.

Зауважимо, що в мові періодичної преси та художньої прози початку ХХІ століття значно частіше спостерігаємо парцелятивне виокремлення другої підрядної частини на тлі попередньої непарцельованої, напр.: Анна-Марія. *Одна людина сказала, що вдома я ніколи не знайду собі пари. І що моє місце тут...* (І. Роздобудько); Депутат. *Коли я починаю вже конкретну роботу, то це говорить про те, що я до неї повністю готовий. І що ця вистава повністю збігається з моїми життєвими ритмами...* (УМ, 12.12.08). Поєднуючи підрядні частини, **і** виражає єднально-приєднувальну семантику, оскільки парцелят продовжує і поширює попередньо висловлену думку.

Повторювані єднальні сполучники **і... і**, **й... й** у функції засобу виокремлення парцелята вживають дещо обмеженіше, натомість **й... й** зберігає найвищу активність як засіб поєднання предикативних частин у складнопідрядному реченні (*Але тяжко до тої скелі добутися, бо й стрімка вона дуже, й нечиста сила туди не допускає* (Г. Бердник) чи однорідних членів у простому ускладненому реченні (*От уже вистачало у спритних академістів випадки й на урочисті церемонії, й на буденні витівки!* (В. Стадниченко).

У групі єднальних сполучників, що увиразнюють семантику заперечення в заперечних реченнях, найширшого використання в публіцистичних виданнях і

художніх творах початку ХХІ століття набули повторювані **ні... ні, ані... ані** (причому **ані... ані** дедалі більше залучають до вжитку задля вираження експресивнішого заперечення), які використовують переважно для поєднання однорідних членів речення [5, с.173], напр.: ... *пластмасовим деревцем китайського виробництва не заманили **ані** Діда Мороза зі Снігуронькою, **ані** дух Нового року, **ані** веселу дітлашню* (УМ, 25.12.08); *Я більше не могла **ні** літати, **ні** плавати* (І. Роздобудько); ***Ані** вмовляння, **ані** викуп – нічого не діяло* (Є. Концевич).

Показовою для сучасної періодики та прози є висока активність уживання повторюваного сполучника **ні... ні** як засобу поєднання парцельованої конструкції з попередньою парцельованою чи непарцельованою в складносурядному чи простому реченні. Сфера його функціонування як засобу парцелятивного виокремлення синтаксичних конструкцій охоплює передусім просте речення, де він пов'язує однорідні члени речення з узагальнювальним (*Ніхто у трьох родах не міг перемогти Мисливицю. **Ні** чоловіки, **ні** жінки* (Марина і Сергій Дяченки); *Явити світові всю широчінь своїх творчих потенцій – про це ми й не мріяли. **Ні** я, **ні** Бурдик!* (В. Діброва) чи без узагальнювального слова в основному реченні, напр.: *Та вгнатися за її ростом жодному дереву було не під силу. **Ні** на пісках, **ні** в усій Тисовій Рівні* (М. Матіос). Очевидно, це зумовлено тим, що сучасна проза тяжіє до простих логічних конструкцій, а парцелят привертає увагу читача й містить емоційно насичену інформацію, яка сприяє виокремленню чогось основного, важливого. **Ні... ні, ані... ані** є частково асемантичними, що зумовлює їхню стійкість у вираженні спеціалізованого семантико-синтаксичного відношення із заперечним відтінком.

На відміну від єднальних сполучників, що увиразнюють семантику заперечення, деякі єднальні сполучники через свою здесемантизованість, оскільки «... стосуються лише формально-граматичної семантики... і не відображають відношень позамовної дійсності» [3, с.83 – 84], можуть ставати транспонованими виразниками інших семантико-синтаксичних відношень. Саме це зумовлює

непослідовність їх у реалізації типового семантико-синтаксичного відношення. Так, зокрема, одиничні асемантичні сполучники **і**, **й**, повторювані **і... і**, **й... й**, **та... та**, протиставний **та** часто вживають для вираження відповідно приєднувальних і протиставних (іноді з допустовим значенням) семантико-синтаксичних функцій, де вони набувають властивостей виразників приєднувальних і протиставних семантико-синтаксичних відношень, розширюючи внаслідок цього кількісний діапазон приєднувальних і протиставних сполучників.

Найактивнішим реалізатором приєднувальної семантики є сполучник **і**, що обмежує в ужитку **та** в приєднувальній ролі і слугує засобом приєднання переважно:

1) неповного речення з додатковою атрибутивною, об'єктною чи адвербіальною семантикою для наголошення на новизні додаткового повідомлення, яке зацікавлює читача, до основного речення, напр.: *Обговорення закону, що був ухвалений 15 січня 2009 року, якраз збіглося з тижнем молитов про єдність християн. І дуже вдало...* (І. Максименко); *Криза в Росії буде. І дуже серйозна* (День, 13.01.08); *...за місяць не лишиться жодного їжака. І все через машини...* (В. Терен);

2) неповного речення до основного речення задля збереження стислого викладу основних думок, напр.: *Є тільки твої думки про неї. І суєта* (Г. Цимбалюк); *В окремих випадках вони [вуса] можуть бути знаком психологічної чи ідеологічної компенсації... І в усіх випадках – ще одним ключиком до розуміння наших літературних проблем* (С. Павличко);

3) повного речення до основного речення для акцентуалізації на поступовому і навмисному розгортанні змісту попереднього повідомлення, напр.: *Головними казковими героями Нового року завжди є Дід Мороз та Снігуронька. І мало хто звертає увагу на транспорт, яким вони добираються до малечі – сани, запряжені оленями* (УМ, 27.12.08);

4) останнього однорідного члена речення до попередніх, ужитих без сполучників, для збереження милозвучної побудови фрази й особливого увиразнення останнього приєднувального компонента, напр.: ... *більша частина подібних назв пов'язана з рудуватим, «іржавим» кольором глинистих осадів у болотах, озерах і слабо тропічних річках* (М. Янко). Експресивна роль виокремлення останнього однорідного члена речення, засобом приєднання якого до попередніх є сполучник **і**, полягає в акцентуванні на завершенні змісту висловлення, коли ланцюг подій «замикається» останнім однорідним членом;

5) предикативної частини, яка є висновком до попередньої і починається прислівниками **тому, через те і** под., для увиразнення причини, що стає поштовхом до результату, напр.: *Зовнішнє оцінювання має відбутися не за рахунок навчального часу, і тому має проводитися після навчального року – в червні* (ОУ, 20.10.09 р.). Перша предикативна частина є більш семантично активною, а сполучник **і** в поєднанні з прислівником стає виразником приєднувальних семантико-синтаксичних відношень із висновковим значенням;

6) обірваного речення, що сприяє замовчуванню інформації, яка може бути й без того зрозумілою для читача, напр.: *Дара. Це місто діє мені на нерви, і я...* (О. Луцишина); *Ритм знову накопичується, і...* (Марина і Сергій Дяченки).

У сучасній періодиці активно функціонують складні синтаксичні конструкції, у яких друга предикативна частина, поєднана з попередньою приєднувальним сполучником **і**, уносить певне уточнення до того, про що йдеться в першій. Конкретизатором змісту, крім цього сполучника, є переважно анафоричний займенник **це**, напр.: *Їх [підприємств], порівняно з початком місяця, стало на 8 % менше. І це в останні два тижні відбувається на фоні зрослої активності незайнятих громадян...* (Ж., 20.11.08); *Натомість цілком здорові люди, так звані “липові” інваліди, а точніше – просто шахраї, завжди у перших лавах на отримання пільг. І це, як на мене, дуже несправедливо* (УК, 20.03.10). І. Завальнюк вказує на тенденцію до помітного зниження

функціональної ваги синтаксичних конструкцій, які подають авторську оцінку і характеристику дій, процесів, станів [8, с. 201].

Ще однією неспеціалізованою роллю єднального сполучника **і** є вираження ним протиставно-допустової семантики, завдяки чому він, часто увиразнений конкретизатором, поповнює арсенал сполучників сурядності-підрядності, поєднуючи предикативні частини в складносурядному реченні (*Великі осередки забруднених підземних вод сформувалися на Дніпропетровщині, а також на півдні України та в районі Житомир – Рівне. І все ж українська природа ще має ресурси до самовідновлення* (УК, 20.03.10) чи однорідні члени речення в простому реченні (*Щовечора, перенасичений враженнями від побаченого й почутого, до безтямки втомлений і все ж радісно задоволений, я падав на ліжко...* (В. Стадниченко).

У літературній мові означеного періоду спостерігаємо тенденцію до активізації сполучника **та** як виразника протиставних семантико-синтаксичних відношень між однорідними членами в простому та предикативними частинами в складному реченнях, напр.: *Довго шукали солдати те скло у воді, **та** так і не знайшли* (М. Янко); *На полицях їх [книг] можна побачити вже близько п'яти тисяч, **та** в планах університету – виставити всі рідкісні видання у читальному залі рідкісних видань і рукописів* (ОУ, 20.10.09). Дехто з дослідників зауважує, що вираження сполучником **та** протиставної семантики не досить чітке, бо тут збережено «... відтінок приєднання й додавання, властивий йому в єднальній функції» [10, с.165 – 166].

Дедалі частіше і послідовніше **та** в ролі протиставного стає засобом виокремлення і поєднання парцельованого компонента для увиразнення і виділення логічним наголосом значущості повідомлення – однорідного члена речення (*Ідіть уже. **Та** не вихвачуйте поперед хлопця, сороки* (В. Захарченко) чи предикативної частини в складносурядному реченні (*Був час, коли дикі бджоли водилися скрізь у лісах – липових, дубових і соснових. **Та** особливо вони люблять липові пущі* (М. Янко).

Проведений аналіз найуживаніших єднальних сполучників дав підстави встановити декілька нових тенденцій у їхньому вживанні в українській літературній мові початку ХХІ століття: 1) розширення функціонально-стильових параметрів єднальних сполучників **й**, **та** за рахунок потіснення в ужитку сполучника **і**; 2) неспеціалізоване вживання єднальних сполучників у ролі виразників приєднувальних (**і**, **й**), протиставних (**та**), протиставно-допустових (**і**) семантико-синтаксичних відношень; 3) помітна активізація єднальних сполучників у ролі парцелятивного виокремлення однорідних членів речення та предикативних частин (**і**, **ні... ні**).

Відзначені зміни в реалізації єднальних семантико-синтаксичних відношень уможливають висновок про розширення сфери використання деяких, донедавна обмежених єднальних сполучників та про їхні транспозиційні перспективи в українській літературній мові початку ХХІ століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. – К. : Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 400 с.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис / І.Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1993. – 368 с.
3. Вихованець І.Р. Семантико-синтаксична структура речення / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1983. – 220 с.
4. Городенська К. Граматичний словник української мови. Сполучники / Катерина Городенська. – К. : Херсон: Вид-во ХДУ, 2007. – 340 с.
5. Городенська К. Функціональні зони сполучників в українській науковій мові / Катерина Городенська // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. – К. : КНЕУ, 2005. – Вип. УІ. – С. 7 – 13.

6. Жовтобрюх М.А. Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст.) / М.А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1970. – 304 с.
7. Завальнюк І.Я. Синтаксичні одиниці в мові української преси початку ХХІ століття: функціональний і прагмалінгвістичний аспекти: монографія / І.Я. Завальнюк. – Вінниця : Нова Книга, 2009. – 400 с.
8. Завальнюк І. Структура та стилістичні параметри вживання складноприєднувальних конструкцій у сучасному українському газетному мовленні / Інна Завальнюк // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць Донецького державного університету. – Донецьк, 2008. – Вип. 17. – С. 199 – 206.
9. Конюхова Л.І. Явище парцеляції в мові сучасних засобів масової комунікації: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Конюхова Любов Іванівна. – Львів, 1999. – 174 с.
10. Курс сучасної української літературної мови : В 2 т. [за ред. Л.А. Булаховського]. – К. : Рад. школа, 1951. – Т. II. Синтаксис. – 408 с.
11. Медведєв Ф.П. Система сполучників в українській мові : Короткий нарис / Ф.П. Медведєв. – Х. : Вид-во Харків. ун-ту, 1962. – 90 с.
12. Сучасна українська літературна мова. Морфологія : [за заг. ред. І.К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.

Veselska H.

NEW PHENOMENA IN FUNCTIONING OF COPULATIVE
CONJUNCTIONS IN UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE OF THE
BEGINNING OF THE XXI CENTURY

Summary: In the article the changes in the functioning of copulative conjunctions in the language of Ukrainian press and artistic literature of the beginning of the XXI century are investigated, their secondary semantico-syntactical spheres are determined.

Ключові слова: copulative conjunctions, transiting semantico-syntactical sphere, compound sentences, parceling constructions, conjunctive sentences.